

VARIA

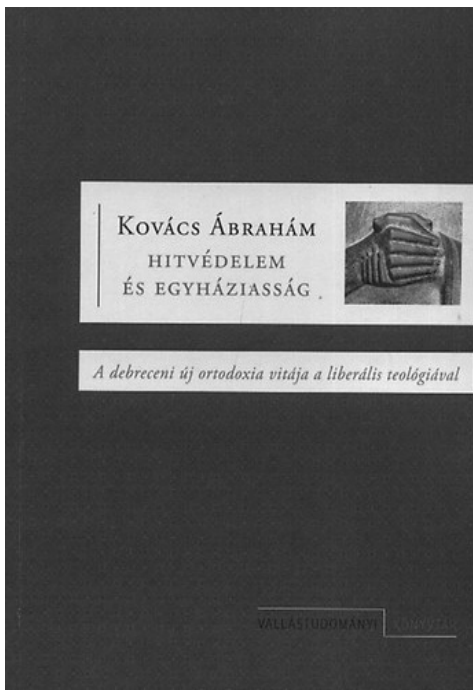
Bibliopolium

Kovács Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság.
A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.*

Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.

(Vallástudományi Könyvtár, IV.) 230 old.

ISBN 978-963-236-306-6

Kovács Ábrahám habilitációs eljárásának alapjául szolgáló monográfiáját a szerző számos szakfolyóiratban, tanulmánykötetben közölte, vonatkozó témájú dolgozata előzte meg. Utóbbiak közül elsősorban a skót misszióra vonatkozó, magyar és angol nyelvű alapkutatásokat feldolgozó munkákat, valamint vallástudományi dolgozatokat érdemes kiemelnünk.

A borító szövegét Bolyki János professzor jegyezte, amelynek egyik megállá-

pítását árnyaltan kezelném. Azt írja ugyanis, hogy a szerző „nem titkolja, hogy szíve főként debreceni egyházi forrásokból fakadó (18–19. századi) debreceni ortodoxiát képviselő mozgalom mellett dobog”. Ez azonban az olvasó előtt nem, vagy csak nagyon áttételesen lesz világossá. Épp ellenkezőleg: Kovács Ábrahám munkája minden vonatkozásban tárgyilagos vallástudományi elemzésnek tekinthető, amely nemcsak szerzője teológiai jártasságát, a téma iránti kétségtelen belső elkötelezettségét árulja el, hanem ugyanakkor filológiailag is imponálóan alapos dolgozat. Meglévő elfogultsága nem kezdte ki elemzésének tárgyilagosságát, munkáját nem valamely „hitvita-irodalom”, hanem a vallástudomány részének kell tekintenünk.

Kétségtelenül igazat kell adnunk a *Bevezetés*ben alaposan körüljárt kérdésnek, miszerint a liberális teológiai gondolkodás történeti, teológiatörténeti feldolgozása az egyháztörténetírás – ha nem is „fehér foltjának”, de mindenképp – kevéssé kutatott területének számít. (Bár a 11. oldal 3. bekezdésében megfogalmazott kritikát azért túlzottan sommásnak, a szükségesnél erősebbnek érzem.) Tegyük hozzá, ez a tétel nemcsak a hazai egyháztörténet-írásra igaz. Kovács Ábrahám kutatásai is mutatják, hogy a hazai komparatív elemzéshez bizony hiányosak a külföldi teológiatörténeti párhuzamok,

vagy hogy ehhez csak bizonyos vonatkozásokban használhatók. A hazai irodalomban Koncz Sándor régebbi, Márkus Jenő újabb munkája stb. mellett, elsősorban az egyes iskolatörténetekhez kapcsolódó dogmatika-történeti feldolgozások jelentették a szakirodalmat, és összességében megállapíthatjuk, hogy Kovács Ábrahám kutatásai minden vonatkozásban az újszerűség élményével hatnak. A szerző által elvégzett alap kutatások – melyekre a szerző csak utal, de munkájából ez világosan kitűnik – különösen három forráscsoportra támaszkodtak: dogmatikai kézikönyvek és szaktanulmányok; sajtócikkek (elsősorban polemikus teológiai természetű vitairatok); valamint kéziratárakban fellelhető feljegyzések.

Vállalt témakörére vonatkozóan úgy gondolom, hogy a szerző a „teljesség igényével” lépett fel. Aprólékos pontossággal tárta fel a korabeli egyházi sajtó cikkeit, teológiai, illetve szövegelemzéssel igyekezett tisztázni az egyes álláspontokat, az azok mögött kirajzolható argumentumok kontúrjait. A forrásokkal való megalapozottság mindenképpen precíz munka. Kritikai észrevétel legfeljebb annyiban tehető, hogy az amúgy körültekintően összeállított bevezető szövegrészt érdemes lett volna kiegészíteni egy olyan alaposabb módszertani bekezdéssel, amely elsősorban az eltérő forrásadottságokból fakadó különbségeket ragadja meg. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy Kovács Ábrahám előzetesen kialakított kompozíció alapján dolgozott.

A kéziratok források közül nem hiányoztak az érintett szereplők (pl. Révész Imre, Székács József gyűjteményéből származó) magánlevelei sem. Így nem kritika, inkább csak kérdés formájában merül fel, hogy nem lehetne-e feltárni a további, a korabeli érintett szereplők közötti magánlevelezést. Feltételezhető ugyanis, s erre a szerző is utal olykor, hogy a felmerült kérdések nyilvánvalóan foglalkoztatták a

teológiai álláspontok megfogalmazóit, és pedig olyan élen, hogy véleményüket, kérdéseiket a kor egyetlen kommunikációs csatornáján, a levélíráson keresztül kifejtették, akár elvbarátaiknak, akár vitapartnereiknek.

A dolgozat aprólékos témakijelölése mellett jól indokolható az időbeli keretek kialakítása: mind az 1858-as (1861-es) kezdő, mind pedig az 1883-as záró évszám „védhető”, az 1875-ös Debreceni Hitvallás köré csoportosuló vitapontokkal.

Az I. főrész alapján elmondható, hogy a szerző kissé „messziről” indít, de teljesen arányos terjedelmi keretek között mutatja be a dogmatörténeti előzményeket, a Szentírás-értelmezés korai előfutárait, illetve a felvilágosodás időszakában kiemelkedő teológusokat, és pedig sajátos, másokét továbbfejlesztő álláspontjukkal együtt. A kegyességi (pietista) megközelítések és külföldi párhuzamok után logikusan vezeti fel a teológiai liberalizmus hazai megszületését a 18. század második felében. Itt jegyzem meg, hogy a szerzőnek nagyon jó és körültekintő a fogalomhasználata. Maga is tudatában van annak, hogy elemzésének minden bizonnyal a terminológia a leginkább érzékeny pontja. Talán nem kellett volna külön fejezetet szánni a II., a liberális Pest és a tradicionális Debrecen szembenállását megfogalmazó 3 oldalnak. Fontos azonban, hogy a szerző összességében jól vezette fel a lényegi mondanivalóját összefoglaló III. fejezetet.

A későbbi liberális-ortodox elkülönülés elvi alapjait a reformkor protestáns teológiai irányzatai és személyiségei teremtték meg. Munkáikból, a Ballagi Mór személye körül kialakuló diskurzusból szinte logikusan vezetett az út a „modern”, illetve „tradicionális” megközelítések elválásához. A szerző jól mutatja be, hogy a teológiai szembenállásnak konkrét kiváltó okokra, kristályosodási pontokra volt szüksége, amelyek ese-

tünkben leginkább a feltámadás kérdése kapcsán alakult ki. Az álláspontok egyre inkább kikristályosodni látszottak az 1860-as évek elején, és ebben a vonatkozásban Kovács Ábrahám plasztikusan mutatja be id. Révész Imre fontos, kezdeményező szerepét. Kérdés persze, hogy Balogh Ferenc teológiai tételei mennyiben és mihez képest tekinthetők „új ortodoxiának”. A szerző is jól mutatja be, hogy ebben a skót misszió hatása keresendő elsősorban. Az egyházi sajtótermékekben egyre inkább terebélyesedő, helyenként el is mérgesedő vita, a liberális teológia kihívása vezetett az 1875-ös hitvalláshoz, vagyis az ortodoxia önálló rendszerbe foglalásához. (IV. fejezet.)

A történeti áttekintést összefoglaló első főrészt két további követi, előbbi (II.) filozófiai-teológiai, utóbbi (III.) dogmatikai oldalról elemzi a liberális–ortodox vitát. Nagyon fontosnak tartom kiemelni, hogy a szerző ilyen tárgyalásmód mellett döntött, illetve a fentebb említett módon szerkesztette meg dolgozatát. Ugyanis így kerülhette el az egyes kérdések összegubancolódását, és ezáltal jól áttekinthető és követhető rendszert alkotott. A II. főrész, például, egymás után mutatja be a teológiai liberalizmust és a teológiai ortodoxia vallásfilozófiáját, és a legtöbb ponton elkerülve összehasonlításukat. Így inkább olvasóját készíti állásfoglalásra, például akkor, amikor a vallásfogalmak különbözőségét, a konfesszionalizmushoz való viszonyt ismerteti. A III. főrészben viszont más szerkesztési eljárást választott. A dogmatikai elemzésben egymással párhuzamosan, egymással ütköztetve fejti ki a két irányzat olykor árnyalatnyi, olykor nagyon is markáns eltéréseit az evangélium értelmezéséről, a kinyilatkoztatás legkülönbözőbb kritikai megközelítéseiről, az ember mibenlétéről, Krisztus személyéről, az Egyház fogalmáról stb. Minden esetben pontosan ismerteti az egyes álláspontokat, az egymásra reflektáló vitapozí-

ciókat, a szemben álló felek érvkészletét. Bemutatása nemcsak nagyon tartalmas, hanem kifejezetten élvezetes, színes olvasmány is.

Különösen tetszetős a VIII., záró fejezet, amelyben néhány oldalban összehasonlító érvénnyel összegzi az egész liberális–ortodox vita legfőbb pontjait és a kutatás során megismert, egyháztörténet-írásunkat számos új elemmel gazdagító eredményeit.

A kötetet a könyvészeti apparátus és jól válogatott illusztrációk zárják. A bibliográfia kissé pontatlan, Márkus Mihály tanulmánya például két helyen is megjelent, ld. 215–216. old.

A további észrevételek megfogalmazása előtt azt szükséges leszögeznünk, hogy Kovács Ábrahám értekezését teljes, lezárt egésznek tekinthetjük, amely a teológia és a vallástudomány szemszögéből vizsgálódik és részletes áttekintést nyújtott a címben jelzett témakörrel. Tehát a további megjegyzések inkább kiegészítések, továbbgondolások, amelyek minden bizonnyal nem a teológiában jártas, hanem inkább a történeti érdeklődésű olvasóban fogalmazódhatnak meg.

A továbblépés útkeresése során érdeemes volna végiggondolni a szerzőnek, hogy nem kellene-e ezt a liberális–ortodox vitát a jelenlegi, helyenként partikulárisnak tűnő perspektívánál nagyobb távlatba, összefüggés-rendszerbe helyezni, és a vita genezisést is – a konkrét, egyházon belüli eseményeken túl – általános történeti kontextusba ágyazni. (Néha maga is utal egyébként erre a szempontra, ld. 86. old. stb.) Vagyis kérdésként fogalmazódik meg az olvasóban: vajon nem arról van szó, hogy a 19. század második felének polgárosodó Magyarországa áll az egész teológiai diskurzus hátterében, s hogy a kor társadalmi, politikai és általános eszmétörténeti változásai nyomják rá bélyegüket a református egyházra (is)? Vagyis az egyház egyes képviselői vajon nem

„liberális teológiai” útkereséssel reagáltak a körülöttük alaposan megváltozó világra? E kihívásra pedig természetesen, mondhatni, logikusan érkezett meg a tradicionális egyházféltek válasza. A hazai protestantizmus ekkor konfrontálódik legteljesebb mértékben a modernizáció kihívásaival, ahogy egyébként a társadalom egyéb közösségei, intézményei is kivétel nélkül, s az egyház – többek között – ezzel a vitafolyamattal is a hagyományos, „régí” világ lassú letűntére reagál. Gondoljunk csak arra, hogy a diskurzus legfőbb terepének számító sajtó maga is a modernizáció terméke. Sőt: a nyilvánosság olyan távlatokat nyitott meg a felek számára, amely korábban ismeretlen volt. Gyanúm szerint maga a szintér is jelentős mértékben meghatározza az álláspontok megfogalmazásának módját, tartalmát és terjedelmét. Vagy: ezekben az évtizedekben a kortársak számára felfoghatatlan gyorsasággal bomlott fel a „régí” társadalom; új rétegek, foglalkozási csoportok tűntek fel, felgyorsult az urbanizáció, az életminőség és az életmód totális változáson ment át. (A kor embere számára ez legalább olyan fordulatosnak tűnt, mint számunkra az ezredforduló körüli életmódváltás.) Az egyházak, mint a társadalom sajátos intézményei, akarva-akaratlanul lettek részesei ennek a bonyolult folyamatnak, s nézetem szerint Kovács Ábrahám dolgozata éppen azt tanúsítja, hogy a 19. századi polgárosodás nemcsak az egyház intézményrendszerét, jogszabályi környezetét, az államhoz való viszonyát alakította át, hanem a teológiai gondolkodást, az egyházképet (az egyháztagok egymáshoz, vezetőikhez, kívülvilághoz való viszonyát stb.) is.

A 19. század katolikus egyházában szintén megszületik a „liberális katolicizmus”, azzal szemben pedig az „ultramón-

tán” egyháziasság elmélete és gyakorlata. Érdeemes volna tehát továbbgondolnia a szerzőnek, hogy ez a folyamat mennyiben párhuzamos a protestánsok liberális-ortodox pengeváltásaival. Tehát a történelmi háttér nemcsak egyszerűen díszlet volt a kötetben ismertetett vitafolyamat mögött, hanem nagyon is generálta ezeket a változásokat, s e hatásvizsgálatra a szerzőnek is érdemes visszatérnie a későbbiekben.

Egy szakkönyvnek mindig dicséretére válik, ha az olvasóban új kérdések fogalmazódnak meg. Óhatatlanul felmerül például az olvasóban, s ez szintén továbbgondolásra inspirálhatja a szerzőt, hogy a kötetben alapvetően Pest (illetve Budapest), valamint Debrecen konfliktusaként leírt teológiai vitához miként viszonyultak más országrészek teológusai. A kötetben találunk ilyen szórványos utalásokat, de nagyon érdekes volna feltárni, hogy mi volt az álláspont Sárospatakon, Pápán és különösen az erdélyi reformátusok részéről, és ehhez lehetne csatolni a hasonlóságok és különbségek helyi társadalmi, személyi, egyházzsociológiai stb. okainak feltérképezését is.

Szintén nem lehetett része ennek a kötetnek, de az olvasóban joggal merül fel az érdeklődés, hogy ez az alapvetően akadémikus „hitvita” mennyire volt ismert a gyülekezeti lelkipásztorok körében. Vagyis: kimutathatók-e a liberális vagy ortodox teológia hatásai a helyi közösségek szintjén és gyakoroltak-e komoly hatást az egyháztagok hétköznapi vallásgyakorlására, gondolkodására? (Talán a fennmaradt prédikációk adhatnak választ a teológiai vita ilyen formában történt megjelenésére.)

Fazekas Csaba,
történész, egyetemi docens